

TOTALITARISMENS SPRÅK

I sin installationsföreläsning (Åbo Akademi, 30 september 2011) diskuterar Martin Gustafsson totalitarismen och dess utarmande effekt på vårt språk, som hotar vår förmåga att förstå och gestalta vår omvärld.

Text: Martin Gustafsson

För drygt ett år sedan, vid ett stort ryskt-finskt filosofisymposium i Helsingfors, gjorde jag ett första försök att tala kring temat språk och totalitarism. Efter föreläsningen kom en av de ryska gästföreläsarna, professor **Nelly Motrosjilova** från Ryska Vetenskapsakademien, fram till mig för att berätta en historia om den georgiske filosofen **Merab Mamardasjvili** – en numera legendarisk figur verksam i efterkrigstidens Sovjetunionen fram till sin död 1990. Mamardasjvili bar smeknamnet "Georgiens Sokrates" och har beskrivits som "Sovjetunionens friaste människa". Likheten med **Sokrates** bestod bland annat i att hans filosofiska gärning var knuten till muntliga föreläsningar och diskussioner, som kunde dra stora åhörarskador. Och han var *fri* i den meningen att han vägrade vara en kugge i det statliga marxist-leninistiska propagandaskineri som den sovjetiska akademiska filosofin utgjorde under denna tid. Mamardasjvilis tänkande hämtade istället sin näring ur **Platons**, **Descartes'** och **Kants** arbeten, och han skilde sig från sina lärarkollegor inte minst genom att subversivt uppmuntra sina studenter att läsa sådana klassiska filosofiska texter i sin helhet, på originalspråket, och på författarnas egna villkor – snarare än att tillgodogöra sig dem genom avkortade munsbitar i de ideologiskt tillrättalagda antologier som ingick i mer standardiserade läroplaner. Detta gjorde visserligen att Mamardasjvili utestängdes från de formellt sett mest inflytelserika positionerna i sovjetiskt akademiskt liv, men han lyckades ändå med konststycket att inte bli avskedad eller fängslad – som han ofta sa, "Jag tänker inte bli martyr". Och inflytande lyckades han alltså skaffa sig av annat slag, på mer informella vägar.

Nåväl, Motrosjilovas historia var den här: Under tidigt 80-tal, då **Eduard Sjevardnaze** var förste partisekreterare i sovjetrepubliken Georgien, kallade Sjevardnaze en gång till

sig Mamardasjvili för en diskussion i en krets av partifunktionärer. Sjevardnaze hade sett att Mamardasjvili lyckades att-rahera den unga intelligentian – något som partiapparaten sedan lång tid tillbaka gick fullständigt bet på. Mamardasjvili kom till mötet och Sjevardnaze frågade: Vad är det ni gör i era föredrag och diskussioner som vi inte förmår? Hur kommer det sig att ni kan tala med dessa unga människor? Vad är det ni har som vi saknar? Varpå Mamardasjvili lär ha svarat, helt kort och lakoniskt: Vi har ett *språk*.

Vad betyder det svaret? En sak är klar: Om Sjevardnaze trodde att partifunktionärernas problem med att nå fram till den unga intelligentian bara bestod i de vanliga svårigheter

som en äldre generation kan ha med att kommunicera med yngre personer, så ville Mamardasjvili säga att det var fel, och att partiapparaternas kommunikationsproblem gick betydligt djupare än så. Hans poäng var alltså inte att de unga upplevde det språk partifunktionärerna ville använda bara som mossigt och trist. Hans svar antydde att de ungas likgiltighet berodde på något mycket viktigare än så, nämligen att utarmningen av det språk partiapparaten ville använda hade gått så långt att det inte längre

Jag tror att vi måste fundera betydligt djupare kring vad uttryck som 'levande', 'angeläget', 'formalistiskt' och 'fantasilöst' egentligen betyder när det gäller mänsklig språk användning.

förtjänade att kallas 'språk'. Partifunktionärerna misslyckades med att kommunicera, därför att det medel de använde i en viktig mening inte längre utgjorde ett genuint kommunikationsmedel. Och de unga reagerade på det enda adekvata sättet, nämligen genom att inte svara.

Nu kan man tycka att det måste vara en överdrift. Naturligtvis, vill man kanske säga, har partifunktionärerna ännu

ett *språk*, även om det är ett språk som upplevs som betydligt mindre levande, uttrycksfullt och angeläget än Mamardasjvilis. Ty visst har väl partiapparaten prosa ändå ett innehåll, även om detta innehåll uttrycks formalistiskt och fantasilöst? Och hur skulle den kunna ha ett sådant innehåll om den inte utgjorde en form av (visserligen fyrkantig) men ändå genuin språkanvändning?

I den här föreläsningen ska jag säga något om varför jag inte tror att saken är fullt så enkel som denna invändning mot Mamardasjvilis svar ger sken av. Jag tror att vi måste fundera betydligt djupare kring vad uttryck som 'levande', 'angeläget', 'formalistiskt' och 'fantasilöst' egentligen betyder när det gäller mänsklig språkanvändning. Och jag tror att om vi funderar djupare kring det, så kommer vi att inse att det trots allt finns en viktig poäng med att, som Mamardasjvili, säga att texter och tal av det slag som var förhärskande inom den sovjetiska partiapparaten inte förtjänar beteckningen 'språk' överhuvudtaget.

Begreppet 'totalitarism' är långt ifrån oproblematiskt, och många anser det vara alltför ideologiskt laddat för att vara användbart i vetenskapliga och filosofiska sammanhang. Den slovenske filosofen **Slavoj Žižek** har skrivit en hel bok där han argumenterar för att totalitarismbegreppet numera huvudsakligen fungerar som en batong att slå i huvudet på var och en som ens vill fundera på alternativ till vårt samtida västerländska liberaldemokratiska styrelseskick. Men jag tror ändå att totalitarismbegreppet fångar något väsentligt hos regimer som den nationalsocialistiska i Tyskland och den kommunistiska i Sovjetunionen. Trots deras stora inbördes olikheter, så karakteriserades båda regimerna av en strävan att genomsyra och likrikta alla delar av samhället, medborgarnas hela tillvaro. Nazism och kommunism uppträdde inte bara som politiska ideologier och yttre maktutövning, utan som vetenskap, filosofi, konst, ja till och med, har många hävdade, som religion. De ville reglera inte bara de juridiska och materiella livsvillkoren, utan också medborgarnas inre liv. Och de utvecklade därtills ojämförligt sofistikerade system av propagandaspridning, övervakning och kontroll för att uppnå dessa mål.

I synnerhet tror jag att det är mot bakgrund av dessa totalitära strävanden som det blir möjligt att förstå hur det kommer sig att just *språkliga* förändringar blir en så väsentlig del av sådana regimers förtryck. Faktum är att förekomsten av ett rikt, naturligt, levande språk i sig verkar utgöra ett av de största hindren när det gäller att möjliggöra den sorts genomgripande maktut-



Faktum är att förekomsten av ett rikt, naturligt, levande språk i sig verkar utgöra ett av de största hindren när det gäller att möjliggöra den sorts genomgripande maktutövning som ett totalitärt styre innebär.

övning som ett totalitärt styre innebär. All erfarenhet visar nämligen att en totalitär regim kommer att ägna mycket stor möda åt att utarma det vanliga, nedärvida språkets uttrycksmöjligheter. Stereotypa uttrycksätt inympas för att kväva genuint betydelsebärande användningar. Sådan språklig utarmning är ett återkommande och helt centralt tema i många av de viktigaste skildringarna av livet under totalitära system. Man kan tänka på **Victor Klemperers** detaljerade iakttagelser av den språkliga fattigdomen under Hitlerregimen, sammanförda i en av de väsentligaste böcker som skrivits om denna fråga: *LTI, eller Tredje Rikets språk – en filologs anteckningsbok*, utgiven 1947. Man kan tänka på **Han Shaogongs** vackra och sorgset dråpliga berättelse *Maqiao* från 2003, som i form av ett lexikon över språket i en avlägsen kinesisk by berättar om den kinesiska kulturrevolutionens försök att kontrollera landets tänkande och historieskrivning. Man kan tänka på **Herta Müllers** romaner och essäer, liksom (förstås) på **Orwells** nyspråk i *1984*. Listan på exempel kan göras mycket längre.

Hos alla dessa författare återkommer en tanke som jag tror också ligger i Mamardasjvilis svar på Sjevardnazes fråga: nämligen, att när en totalitär regim försöker att kontrollera själva språket, så handlar det *inte* bara om att göra om språket så att det blir så att säga lite tråkigare och fyrkantigare. Vad dessa författare vill peka på är ett mycket mer fundamentalt hot. Vad som är hotat är språkets själva förmåga att låta oss begripa och orientera oss i den verklighet som omger oss. Det kan låta paradoxalt, men det tycks som om en tilltagande likriktning och formalisering gör språket alltmer diffust och oprecist, genom att lösa upp den intima förbindelsen mellan vanligt språkbruk och det konkreta livets mångskiftande behov och omständigheter. Under ett totalitärt styre leds medborgarna in i en skuggvärld där språkets funktion inte längre är att vara ett medel för genuin kommunikation och rationella överväganden, utan att tvärtom stå i vägen för tanke och handling. Som Mamardasjvili sade i en intervju 1989: "Sovjetmedborgaren ägnar hela sin tid åt skuggboxning, åt att skaffa 48 olika tillstånd för att få göra de enklaste saker. Hon är helt ovetande om vem som har hennes öde i sin hand, och alla hennes försök till rationellt handlande stävjas av skuggorna". Vad Mamardasjvili ville säga med sitt svar till Sjevardnaze var, tror jag, att han lyckades få de ungas

uppmärksamhet just därför att hans sätt att tala med dem visade på en väg ut ur denna skuggvärld.

Den där tanken, att det är en filosofers uppgift att visa människor vägen ut ur en skuggvärld, tillbaka till en tillvaro där man kan se verkligheten som den är, har djupa rötter i den västerländska filosofins historia. Den klassiska, oöverträffade framställningen är Platons berömda grottlitelse, där människor sitter fängslade i en grotta med ansiktena vända mot en vägg med projicerade skuggbilder – skuggbilder som dessa människor felaktigt tar för verkliga. Hos Platon återfinns också tanken att språkliga bedrägerier är en av de bojor som hårdast låser fast människorna i grottan. Sofistiska felslut, som på ytan kan verka giltiga, hindrar oss från att tänka klart och att se hur saker och ting egentligen förhåller sig. Sokrates attack på dessa språkliga bedrägerier har en klart

Av särskild betydelse blir påminnelsen om humanioras värde i dagens forskningsvärld, där krav på förutsägbar massproduktion, betingade av en snäv idé om samhällsnytta, tenderar att premiera raka motsatsen: en okritisk acceptans av vad Mamardashvili kallar "tankemoduler", forskning som ett pusslande med redan tillsågade bitar inom en ram om vilken man inte frågar varifrån den kommer eller vad den förutsätter.

subversiv karaktär i Platons dialoger: makthavarna i Atens demokrati fruktar Sokrates just på grund av hans förmåga att slå håll på deras till synes övertygande men i själva verket vilseledande argument.

Ändå är det ett misstag att betrakta den sorts språkförstörelse som Klemperer, Shaogong, Müller, Orwell och andra moderna författare beskriver bara som en ny variant av antikens sofistisk. **Hannah Arendts** berömda bok om totalitarismens ursprung är problematisk och otillförlitlig på många

sätt, men där finns också många viktiga iakttagelser. En sådan viktig iakttagelse är att medan den antika sofisten nöjde sig med tillfälliga manipuleranden av språkets logik i syfte att vinna debatter, så strävar en totalitär regim efter en mycket mer långtgående destruktion. Till skillnad från i den Aten-ska demokratin, är tillfälliga debattsegrar på sin höjd av sekundär betydelse i ett totalitärt samhälle. Vad den totalitära regimen är ute efter är snarare att skapa ett *permanent* tillstånd där själva villkoren för resonemang, sanningssökande och rationellt handlande underminerats. Och det åstadkoms inte i första hand genom argument, eller ens genom skenargument. Den verkligt kraftfulla metoden består snarare av rent *tjat*. Genom att i det offentliga språkbruket ständigt och jämt använda vissa ord, fraser, slogans och så vidare, så lyckas man till slut tränga igenom det skydd som ett vardagsspråk, slipat i tusentals facetter av det mänskliga livets skilda

krav och erfarenheter, ändå ger. Tjatar man bara tillräckligt så trängs det naturliga språkets levande uttrycksmöjligheter till slut bort av den slentrianmässiga jargongens dimbankar. Som Klemperer noterar:

[D]et var inte enskilda tal och inte heller artiklar eller flygblad [...] som hade starkast verkan.[...] I stället smög sig nazismen in i den stora massans kött och blod genom enskilda ord, fraser och meningstyper vilka tvingade sig på människor genom miljontals upprepningar och som började användas mekaniskt och omedvetet. [...] Ord kan vara som mycket små arsenikdoser, de sväljs helt obemärkt, de tycks inte ha någon verkan men efter ett tag verkar giften ändå. Om någon tillräckligt länge säger "fanatisk" där man också säger "hjaltemodig" och "ärbar", tror han till sist att fanatikern faktiskt är en ärbar hjälte, och att man inte kan vara hjälte om man inte är fanatisk. Orden "fanatisk" och "fanatism" uppfanns inte av Tredje riket. Tredje riket ändrade bara deras valör och använde dem flera gånger på en och samma dag än man tidigare gjort under flera år.

Klemperer iakttar under 30-talet med stigande förfäran hur denna sorts förgiftning drabbar *alla* i hans omgivning, även de som tillhör regimens motståndare och offer, inklusive hans judiska vänner och universitetskollegor. Och som motgift står sig traditionell argumentationsanalys slätt, eftersom processen äger rum på en så primitiv nivå. Det handlar överhuvudtaget inte om felslut, utan om ett skeende där vi omedvetet berövas ordens själva innebörd – den innebörd mot bakgrund av vilken vi alls kan skilja mellan giltig och ogiltig argumentation.

Men vad *är* då motgiftet? Hur kan man bjuda motstånd mot en sådan radikal utarmning av språket – en utarmning som Klemperer kallar "principiell". "Det är", säger han, "som om detta språk avlagt ett fattigdomslöfte".

Här är det intressant att se närmare på vad Klemperer menar när han kallar tredje rikets språk "fattigt". Han tän-

ker naturligtvis på likriktningen av språket, men han framhäver att denna likriktning inte bara bestod i att alla började tala på samma sätt. "Språket", säger han, "var inte fattigt enbart för att alla måste följa samma mönster, utan framför allt för att det i sin självvalda begränsning verkligen bara lät en aspekt av människans väsen komma till uttryck." Och han fortsätter:

Varje språk som får användas fritt kommer att tjäna alla mänskliga behov: det tjänar både förnuftet och känslan, det är både meddelande och samtal, monolog och bön, önskan, befallning och besvärjelse. [Tredje rikets språk] tjänar endast besvärjelsen.

Här finns, tror jag, en nyckel till vad det kan innebära att bjuda motstånd mot den sorts språkliga utarmning som Klemperer och andra beskriver. Jag ska avsluta det här föredraget med att säga några ord om det.

Vad jag tänker på är ett motstånd som innebär att i *praktiken* värna just det slags språkliga rikedom som består i att "tjåna alla mänskliga behov". Vad Klemperer säger är att de olika sidorna av det mänskliga språket, de olika funktionerna språket har, är beroende av att finnas sida vid sida: deras meningsfullhet hänger samman med att de ingår som bitar sammanvävda till ett större mönster – det mönster som vårt mänskliga liv med språket utgör. När vi låter *en* funktion eller *ett* vokabulär bli dominerande, riskerar vi inte bara att tränga undan de övriga. Vi kommer dessutom, genom själva upphöjningen av detta vokabulär, att tömma också det på sitt innehåll. Genom att lyfta det ur dess begränsade plats i det mänskliga livet för att istället låta det utgöra mallen för all språk användning, så kommer det att förvandlas från ett verktyg bland andra – med begränsad men uppenbar nytta – till en allomfattande, tom men samtidigt förvanskande och förtryckande jargong. En vink om detta får man av Nazisternas upphöjning och överanvändning av ordet 'historisk'. Klemperer skriver:

Varje tal som hålls av Führern är historiskt, även om han säger samma sak hundra gånger; varje möte mellan Führern och il Duce är historiskt, även om de i praktiken inte ändrar någonting. Historisk är varje tysk racerseger, historisk är varje invigning av en bilväg och varje enskild väg, och varje enskild delsträcka av varje enskild väg som invigs. Historisk är varje skördefest, historisk varje partidag, historisk varje högtidsdag oavsett vilken den är. Och då Tredje riket inte har något annat än högtidsdagar – man skulle kunna säga att det led av vardagsbrist, att det var dödligt sjukt, precis som kroppen kan vara dödligt sjuk av saltbrist – betraktar det alla sina dagar som historiska.

Med att "i praktiken värna" språkets rikedom menar jag förstås att *aktivt använda* ett språk som är öppet för människolivets olika, mångskiftande behov och omständigheter. Det var, antar jag, vad Mamardasjvili gjorde när han lyckades dra så stora åhörarskaror till sina föreläsningar och diskussioner. Det är också vad författare som Klemperer, Shao-gong och Müller gör. Det är ingen tillfällighet att denna typ av motstånd så ofta tar skönlitterär form, ty vad som krävs är att själva gestaltningen lyckas manifesteras det motstånd som utövas, och för det behövs fantasifullhet parad med ett skarpt sinne för hur liv och språk hänger samman.

Men det *behöver* förstås inte resultera i skönlitteratur. Mina två hjältar, Merab Mamardasjvili och Victor Klemperer, var inte romanförfattare utan humanistiska forskare: Mamardasjvili filosof, Klemperer professor i romanska språk.

Det ger anledning att påminna om att ett av de främsta värdena med humanistisk forskning är just att den odlar en språkmedvetenhet och språkkänslighet som ger möjlighet att uppmärksamma och motverka utarmning av det slag jag talat om i det här föredraget. Ja, vi humanistiska forskare borde ofta och med gott självförtroende påminna oss själva och andra om detta vår verksamhets värde. Ty det förefaller mig uppenbart att förmågan att bjuda motstånd av Mamardasjvili och Klemperers slag behövs även i våra västerländska, icke-totalitära samhällen. Även vi, medborgare i dessa samhällen, matas allt som oftast med arsenikdoser av den sort Klemperer talar om. Och, som han påpekar: utan aktivt motstånd kommer vi att insjukna utan att märka det.

Av särskild betydelse blir påminnelsen om humanioras värde i dagens forskningsvärld, där krav på förutsägbara massproduktion, betingade av en snäv idé om samhällsnytta, tenderar att premiera raka motsatsen: en okritisk acceptans av vad Mamardasjvili kallar "tankemoduler", forskning som ett pusslande med redan tillsägade bitar inom en ram om vilken man inte frågar varifrån den kommer eller vad den förutsätter. I själva verket riskerar vi med alltför överdrivna krav i den riktningen att humaniora förlorar en av sina *genuint* nyttiga funktioner. De tilltagande svårigheterna med att vinna gehör för vad samhällsnytta i denna vidare mening kan vara, är i sig en oroväckande indikation på att vi redan är på väg att förlora hälsan.



Martin Gustafsson
är professor i filosofi vid Åbo Akademi